

A társadalmi tőke megjelenése az innováció hazai kutatásában

Bodor Ákos

*Az innovációs rendszerek elméleti koncepciójában az innovációs folyamat eredményessége elsősorban a különböző típusú szereplők közötti interakciók mennyiségén és minőségén múlik. A hálózatos működés és az együttműködés alapvető követelményként jelenik meg, a különböző tevékenységek pedig társadalmilag beágyazottan valósulnak meg. Ezért nem meglepő, hogy az innovációs folyamatokkal kapcsolatos kutatásokban gyakran bukkan fel a szereplők közötti kapcsolatok, illetve ezzel kapcsolatban a társadalmi kontextus kérdése. Ezek megjelenési formája, fogalmi készlete meglehetősen változatos képet mutat, azonban mindegyikük összefüggésbe hozható a társadalmi tőke koncepciójának valamelyik értelmezésével. A tanulmányban ezeket a megközelítéseket próbáljuk meg összegyűjteni a hazai innovációs folyamatok legfrissebb kutatásai alapján.**

Kulcsszavak: innovációs rendszer, társadalmi beágyazottság, társadalmi kontextus, társadalmi tőke

1. Bevezetés

Az innovációs rendszerek elméleti koncepciója az intézményi-, illetve az evolúciós közgazdaságtanban gyökerezik. Mára az elmélet legtöbb alapvetése a gyakorlatban, vagyis az állami beavatkozások, illetve a fejlesztéspolitikai intézkedések szintjén is testet ölt. Ennek a koncepciónak az egyik központi gondolata, hogy az innováció *rendszerszerűen* működik, és a vállalatok, illetve további egyéb szervezetek közötti interakciók eredményeképpen jön létre. Tulajdonképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy az innovációs rendszernek az *interakciók* jelentik az alapját. Ennek megfelelően, a szereplők közötti kapcsolatok és együttműködések szerepének hangsúlyozása az innovációs rendszer paradigmájában fontos szerepet kap, úgy nemzeti-, mint regionális szinten (Lundvall et al. 2002; Rothwell 1994; Cooke 1998). A vállalatokon túlmenően kulcsfontosságú szereplőknek tekintik a különböző állami- és nem állami nonprofit szervezeteket is, például egyetemeket, kutatóintézeteket, ügynökségeket. Sokuknak éppen az az elsődleges feladata, hogy a szereplők közötti együttműködések fokozza, hídkepítő és segítő funkciót töltsön be a rendszerben.

* Jelen tanulmány megjelenését az IPA REGPHOSYS HUHR/1101/2.1.3/0002 azonosítószámú projekt támogatja.

Az innovációval kapcsolatos elméleti megközelítések témánk szempontjából különösen figyelemreméltó alapvetése, hogy az innovációs *folyamatokat* „granovetteri értelemben” beágyazottnak tekintik (Vas–Bajmócy 2012, 1236. o.), ezáltal beépítve az új gazdaságszociológia egyik legfontosabb tételét az innovációról való gondolkodásba. A Mark Granovetter által megfogalmazott beágyazottság fogalma a következő: „1. A cselekvés mindig társadalmilag meghatározott, és nem lehet kizárólag egyéni motívumokra hivatkozva megmagyarázni; 2. a társadalmi intézmények nem jönnek létre automatikusan, valamilyen elkerülhetetlen formában, hanem »társadalmilag megformáltak«” (Granovetter 1994, 61. o.).

A társadalmi beágyazottsághoz kapcsolódó felvetések különböző elnevezések, fogalmak (pl. normák, értékek, miliő) formájában jelentek meg kezdetben a nemzetközi innovációs irodalomban, gyakran az *informális intézmény* gyűjtőfogalmát használva e tényezők megnevezésére, ami nyilvánvalóan a koncepciónak az intézményi közgazdaságtanból eredő gyökerei miatt van így. Az intézményi közgazdaságtan fogásában a gazdasági élet megértéséhez az intézmények vizsgálatán keresztül vezet az út. Az intézményeken belül megkülönböztetnek formális (pl. jogi, gazdasági szabályok), valamint informális intézményeket, melyek alatt a kultúra által meghatározott, a formális intézményeknél lassabban változó tényezőket, a „társadalom játékszabályait” értik (North 1990). Tartalmukat tekintve ezek az informális tényezők lényegileg megfeleltethetőek a *társadalmi tőke* általánosan használt elemeinek is. E tanulmányban a társadalmi tőke tudományos megközelítését használjuk keretként. Ma már elmondható, hogy a különböző térségek innovációs kapacitásával, teljesítményével foglalkozó nemzetközi irodalomban meglehetősen kedvelt téma a társadalmi tőke és az innováció viszonya. A kérdés empirikus jellegű vizsgálata ugyan még viszonylag kezdeti szakaszban tart, az egyes kutatások igen eltérő indikátorokkal és módszertannal dolgoznak, ami megnehezíti az eredmények összehasonlítását, azonban az kijelenthető, hogy az innovációs teljesítmény és a társadalmi tőke szintje között általában szoros összefüggés mutatható ki (Adam 2011, 2013).

Jelen tanulmány célja annak bemutatása, hogy az innovációs folyamatok hazai kutatásában milyen formában és mértékben jelenik meg a társadalmi kontextus témája, a társadalmi tőke különböző elemei, illetve értelmezési formái közül melyek jelennek meg hangsúlyosabban a kutatásokban, illetve melyek kevésbé hangsúlyosak. Ennek érdekében az utóbbi években publikált, és a hazai innovációs rendszerek működésével, az innovációs kapacitással foglalkozó elméleti és empirikus tanulmányokat tekintettük át.

2. Társadalmi tőke

Kevés szociológiai fogalom futott be olyan gyors karriert, mint a társadalmi tőke. A szociológián kívül nagyon sok egyéb tudományterületen is használják, Robert D. Putnam (1993, 2000) munkáinak köszönhetően pedig a szűken vett tudományosság

berkeiből is kitört, és a közbeszéd részévé vált. Népszerűsége ellenére – vagy éppen azért – azonban korántsem mondhatjuk azt, hogy a társadalmi tőke egy letisztult koncepció lenne, egyértelműen és megbízhatóan operacionalizálható tartalmi elemekkel. Éppen ellenkezőleg, egymástól jelentősen eltérő tartalmakat és elemeket sorolnak különböző szerzők a saját társadalmi tőke fogalmukhoz, így mind a mai napig nem beszélhetünk egy általánosan elfogadott definícióról. Ezért viszonylag hamar felmerültek a fogalom használatával kapcsolatos aggályok (Portes 1998), majd az empirikus alkalmazás terén mutatkozó problémák (Sabatini 2005). A hazai szociológiai irodalomban is komoly kételyek fogalmazódtak meg a társadalmi tőke fogalmának létjogosultságával kapcsolatban (Sik 2006, 2012; Angelusz 2010). Abban azért a különböző szerzők egyetértenek, hogy a társadalmi tőke koncepciója mindekenélőtt az emberi/társadalmi kapcsolatokról, azok hálózatáról szól. Továbbá az sem vitatott, hogy a demokratikus politikai berendezkedésnek, valamint a modern piacgazdaságnak nélkülözhetetlen eleméről van szó (Orbán–Szántó 2005). De hogy mit is jelent pontosan a *társadalmi tőke*, arról már erősen megoszlanak a vélemények. A társadalmi tőkéről szóló írások általában a nagy klasszikusok (elsősorban Bourdieu, Coleman és Putnam) elképzeléseit mutatják be elsőként. Ezt a hagyományt mi sem szeretnénk megszakítani, már csak azért sem, mert már az ő megközelítéseiknek a felvillantása is rámutat a fogalom mögött meghúzódó jelentős eltérésekre.

Bourdieu (1998) felfogásában a társadalmi tőke azokat az erőfeszítéseket jelenti, amelyeket az egyének a társadalmi kapcsolatháló kialakítása céljából fejtenek ki. A társadalmi tőke a tulajdonosához tartozó *magánvagyon*, amely révén különböző dolgokat lehet elérni, akár hatalomhoz is lehet jutni. A társadalmi tőke Bourdieu-nél a társadalmi újrateremtődés megértésének kulcsjelentőségű fogalma, azokat az anyagi és szimbolikus forrásokat veszi sorra, amelyeket az egyének és a csoportok használnak ebben a folyamatban. Bourdieu szerint a gazdasági, a kulturális, és a társadalmi tőke az a három fő út, ahol ezek a források felhalmozódnak, és az egyének a társadalomban elfoglalt pozícióját ezek határozzák meg. Döntően a család, a különböző csoportok, és a társadalmi osztályok képességén múlik, hogy miképpen tudják átváltani a kulturális és a társadalmi tőke szimbolikus javait materiális, gazdasági tőkévé. Az a mód viszont, ahogyan ez a transzfer megtörténik, az társadalmilag és történelmileg meghatározott.

Coleman (1998) szintén inkább a társadalmi tőke egyéni cselekvést előnyösen előmozdító hatására helyezi a hangsúlyt, de nála már megjelenik annak *közjóság* jellege is, mivel bizonyos típusainak előnyeit nem csak azok élvezhetik, akik létrehozzák, hiszen nehéz kizárni másokat azok „fogyasztásából” (Orbán–Szántó 2005, 56. o.). Coleman meglátása szerint a társadalmi kapcsolatok jellemzik azokat a társadalmi struktúrákat, amelyekben az egyének tevékenykednek, a társadalmi tőke koncepciója pedig a „harmadik út” lehet a racionális cselekvés perspektívája (ami úgy tekint a társas cselekvést, mint a célkövető és önérdek vezérelt egyéni cselekvések következményét), illetve a társadalmi norma perspektívája (ami a társas visel-

kedést külső kényszerektől, normáktól meghatározottnak látja) között. Coleman számára tehát a társadalmi tőke annak eszköze, hogy összeegyeztesse az egyéni cselekvést és a társadalmi struktúrát, illetve az „énvezérelt” és a „normavezérelt” viselkedést a társadalmi cselekvés megértésében.

Összességében kijelenthető, hogy sem Bourdieu, sem Coleman megközelítései nem kerültek be az interdiszciplináris tudományos gondolkodásba, illetve a közgondolkodásba. Ez Putnam (1993, 2000) számára adatott meg, akinek nevéhez a társadalmi tőke közjóság felfogása fűződik. Szerinte alapvető eltérést mutat a társadalmi tőke a hagyományos tőkefajtákkal (fizika, humán) szemben: „ez utóbbi fogalmak ugyanis emberek egyedi sajátosságaira utalnak, a társadalmi tőke viszont kollektív ismérv. Putnam szerint a társadalmi tőke kulturális jelenség – egyszerre jelenti a kollektív cselekvésre való készséget és a közintézményekbe vetett bizalmat – és nagy közösségek (akár nemzetek vagy régiók) jellemzője” (Orbán–Szántó 2005, 56. o.). Ez a megközelítés adta meg a társadalmi tőke számára azt a felhatalmazást, hogy politikai, illetve gazdasági folyamatokat képes előre jelezni, és ez által vált közpolitikai beavatkozások fontos komponensévé.

Már ebből a három klasszikus megközelítésből is láthatóak a lényeges koncepcionális eltérések a fogalommal kapcsolatban. Legkönnyebben ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az elméletek eltérnek annak függvényében, hogy az *egyéni* vagy a *társadalmi* jelleget hangsúlyozzák, vagyis az *individuumhoz* vagy a *kollektívumhoz* kötik-e a társadalmi tőkét. Az individuumhoz kötődő magánjóság jellegű társadalmi tőke elsősorban az egyéni célok elérését szolgálja, míg a kollektív jellegű inkább a kollektív cselekvés eszközeként funkcionál, hatására a közös célok érdekében együttműködnek az egyének. Egy másik lehetséges megkülönböztetés szerint az egyik elképzelés „... a gazdasági vagy kulturális javakhoz hasonlóan az egyének vagy csoportok célmegvalósító cselekvéseiben versenyelőnyt jelentő tőkeformát, illetve erőforrástípust jelöl. A policy-orientált társadalmi tőke-felfogás ezzel szemben általában a társadalmi cselekvők interakcióit (tehát a társadalmi viszonyokat) befolyásoló bizalmat, a társadalmi normákat, a kapcsolathálózatokat és bizonyos intézményeket azonosítja a társadalmi tőkével, kiemelve az egyéni és közösségi jólét megteremtésében játszott szerepüket” (Csizmadia 2008, 297. o.). Azonban azt is világosan látni kell, hogy a társadalmi tőke az egyéni erőforrás jelleget hangsúlyozó megközelítésekben is értelemszerűen túlmutat az individuum szintjén, mivel nem az egyénben ölt testet (mint a klasszikus tőkefajták), hanem az egyének közötti viszonyrendszerben.

A fogalomnak a közpolitikában/fejlesztéspolitikában való széleskörű használata következtében egyre inkább elterjedtek azok a társadalmi tőke definíciók, amelyek egyesítik a különböző megközelítéseket, és meglehetősen tágan értelmezik a kérdést. Egy összegző tanulmány definíciója szerint (Aldridge et al. 2002, 5. o.) például a társadalmi tőke hálózatokból, normákból, kapcsolatokból, értékekből és informális szankciókból áll, amelyek meghatározzák egy társadalomban a társas inte-

rakciók mennyiségét és az együttműködés minőségét. A társadalmi tőkének alapvetően három fő komponensét különböztetik meg:

- *társadalmi kapcsolatháló* (ki kit ismer);
- *társadalmi normák* (formális és informális szabályok, amelyek azt irányítják, hogy a hálózatok tagjai hogyan viselkednek egymással);
- *szankciók* (a folyamat, ami segíti biztosítani, hogy a hálózat tagjai betartsák a szabályokat).

A vázolt elméleti bonyodalmak következményeként a társadalmi tőke empirikus mérése is meglehetősen sokszínű jelenség. Nagyon röviden azt lehet mondani, hogy ez manapság a társadalmi környezetnek a társadalmi kapcsolatok szempontjából releváns és szóba jöhető elemeinek lehető legszélesebb körű vizsgálatát jelenti. Ahogyan az elméleti bemutatásnál is hangsúlyoztuk a társadalmi tőke egyéni, illetve kollektív értelmezésének dichotómiáját, ugyanezt számításba kell vennünk a különböző mérési módszereknél, és indikátoroknál is. Továbbá a mérés módszertani szempontjából egy újabb dimenziót is figyelembe kell vennünk, ez pedig a hálózati alapokra helyezett mérés, illetve a hagyományos, attribútum alapú mérés alternatívái közötti választás (Csizmadia 2008) (1. táblázat).

1. táblázat A társadalmi tőke mérésének módszerei és indikátorai az eltérő elméleti megközelítések függvényében

	a. Hálózati mérés	b. Attribútum alapú mérés
1. Egyéni jellegű társadalmi tőke	Hálózat tagjainak egyéni viszonyrendszerei, személyes kapcsolathálói: „ego-hálózat” (pl. méret/fok, sűrűség, heterogenitás)	Egyéni kapcsolatrendszerek (pl. mérete, összetétele, funkciója, gyakorisága)
2. Kollektív jellegű társadalmi tőke	A teljes hálózat vizsgálata, a teljes kapcsolatrendszer jellegzetességei: „teljes hálózat” (pl. sűrűség, centrum-periféria struktúra, homofília)	Egyéni megkérdezés útján, csoport, vagy társadalmi jellegű ismérvek (pl. bizalom, attitűdök, értékek, civil és politikai aktivitás, korrupció)

Forrás: Csizmadia (2008) alapján saját szerkesztés

Az egyes megközelítések közötti legmarkánsabb különbség úgy ragadható meg, hogy az adott indikátor ténylegesen megfigyelt kapcsolatot mér, vagy valami mást. Az *1. táblázat* alapján látható, hogy egyedül a jobb alsó cellában lévő indikátorok azok, amelyek nem ténylegesen megfigyelt kapcsolatokról nyújtanak információt, hanem ennél tágabb jelenségeket próbálnak megragadni. Azok a megközelítések, amely kizárólag valós, és ténylegesen megfigyelhető kapcsolatokra koncentrálnak, gyakran azt is hangsúlyozzák, hogy pusztán attól, hogy egy egyén vagy egy csoport egy interaktív rendszerben, vagy társadalmi hálózatban létezik, önmagában ettől előnyben részesül. Azonban, ha olyan komplex kapcsolatrendszereket vizsgálunk, mint például az innovációs rendszer szereplőinek interakciói, egyáltalán nem

biztos, hogy minden létező kapcsolatnak jelentősége van az innovációs folyamatokra nézve. Ennek megkülönböztetésére szolgálhat az ún. primordiális társadalmi tőke elemek – amelyek a mindennapi élet alapstruktúráin alapulnak – leválasztása az olyan komplexebb, specializáltabb társadalmi tőke formáktól, amelyek az együttműködések „emelkedettebb” formáit szolgálják a komplex együttműködési struktúrákban (Adam 2011). Angelusz (2010, 164. o.) ezt a problémát a következőképpen fogalmazza meg: „A társadalmi tőkével foglalkozó irodalom mégis hajlamos a fogalom tág értelmezésére, és akár két tojás kölcsönzésében már a társadalmi tőke megnyilvánulását látni”. Szerinte a kapcsolatok nagy részét nem érdemes tőkeként értelmezni, mert ezek sokkal inkább alapvető emberi szükséglet-kielégítéseket szolgálnak, mint például az együttlétre, a megbecsülésre, vagy az ezek közvetítését segítő kommunikációra való igényünk, melyet összefoglalóan affiliációs szükségletnek hív. Ehhez képest a tőkeként működő kapcsolatok szükségképpen növekedési szükséglethez, instrumentális cselekvésekhez kapcsolódnak (Angelusz 2010, 164. o.). Az innovációs rendszerekben komplex és specializált társadalmi tőkére van szükség, amely hatékony tudja szolgálni a rugalmas szervezeti formákat, az innovációs rendszereken belül a funkcionális kapcsolatokat a tudástermelők, a közvetítő szervezetek, a vállalatok és egyéb szervezetek között.

A társadalmi tőke eltérő, ellentmondásos interpretációit Woolcock (2010) éppen a fogalom operacionalizálásában mutatkozó konszenzus hiányából eredezteti. Ugyanakkor, meglátása szerint a társadalmi tőkének a folyamatos vitát generáló jellemvonása tulajdonképpen egy nagyon hasznos jelenség, hiszen ezáltal különböző tudományterületek konstruktív dialógusához ad „felületet”. Tulajdonképpen nem csoda, hogy annyiféle használata van a koncepciónak, ha egyrészt már az elméleti megalapozás is több irányba mutat, másrészt a széleskörű alkalmazás különböző hagyományú, módszertani és tematikai orientációjú tudományokban történik.

3. Társadalmi tőke az innováció hazai kutatásában

Az elmúlt években öröndetesen megszorodott azoknak az elméleti és empirikus tanulmányoknak a száma, amelyek a magyarországi innovációs kapacitás, illetve az innovációs teljesítmény témakörével foglalkoznak. Ezek egy része nemzeti, más része regionális szintre fókuszál, de találhatunk példát kistérségi szintű elemzésre is. Természetesen az is előfordul, hogy egyes tanulmányok több területi szinttel is foglalkoznak. Tanulmányunkban az utóbbi években megjelent munkák alapján próbálunk ahhoz a kérdéshez közelebb jutni, hogy az innovációs rendszerek hazai kutatásában milyen formában jelenik meg a társadalmi tőke témája. Ezt két alkérdésre bonthatjuk:

- Miképpen látják a társadalmi tőke szerepét, befolyását az innováció kutatói a hazai innovációs potenciál és teljesítmény alakulásában?
- Milyen empirikus eszközöket használnak a társadalmi tőke mérésére?

Olyan kutatást, vagy elméleti megközelítést, amely elsődlegesen, esetleg kizárólagosan a társadalmi tőkének a hazai innovációs folyamatokra gyakorolt hatását vizsgálná, viszonylag keveset találtunk. Ezzel párhuzamosan azonban szinte minden általunk megismert, és az innovációs potenciált, vagy teljesítményt elemző munka valamiféleképpen számításba veszi a társadalmi beágyazottság befolyásoló hatását. Ez tulajdonképpen nem meglepő, hiszen ahogy már utaltunk is rá, az innovációs-rendszer megközelítések paradigmaticus kijelentései világosan lefektetik ezt az alapelvet.

Az elmúlt évek publikációi közül 28 olyan munkát sikerült feldolgoznunk¹, amelyek többé-kevésbé egyértelműen az innovációs rendszer paradigmáján belül mozogva foglalkoznak elméleti és/vagy empirikus módon a hazai innovációs folyamatokkal. Természetesen nem gondoljuk azt, hogy sikerült volna maradéktalanul áttekintenünk az elmúlt évek összes e témában megjelent kutatását. Viszont ahhoz talán kellően széleskörű mintával rendelkezünk, hogy általánosságban közelebb jussunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a hazai innováció kutatásában milyen szerep jut a társadalmi-kulturális tényezőknek.

Az elemzés során egyetlen egy olyan tanulmányt találtunk, amelyikben a társadalmi kontextus még utalás szintjén sem jelenik meg (Szalavetz 2011), ezen kívül az összes többi esetben valamilyen formában megtalálható. Természetesen jelentős különbség mutatható ki abban, hogy a teljes tanulmány, illetve kutatás mekkora részét teszi ki a társadalmi kontextushoz köthető kérdéskör. Egyesek esetében a komplex kutatási témának csak egy apró részleteként jelenik meg (pl. Varga-Járosi 2012; Tilinger 2010), míg másoknál kifejezetten a vizsgálati fókuszot jelenti (pl. Csizmadia–Grosz 2012; Hámori–Szabó 2010; Hlédik–Szabó 2012; Tóth 2012; Lengyel 2012; Sebestyén 2012).

3.1. A társadalmi kontextus elemeinek tartalmi és fogalmi használatának különbségei

A tanulmányokban használt fogalmak, kifejezések meglehetősen színes képet mutatnak. Az innovációs rendszer szereplői közötti interakciókra való utalás az összes munkában megjelenik – a már említett egyetlen kivételt képező tanulmányt kivéve – valamilyen formában, sőt több esetben éppen ez jelenti a fő fókuszot (Ferincz 2012; Csonka 2009; Havas 2010; Csizmadia–Grosz 2012; Csizmadia 2009; Lengyel 2012; Sebestyén 2012; Sass 2010; Inzelt 2010). Másoknál több más kutatási kérdés mellett tölt be meglehetősen hangsúlyos szerepet (Hámori–Szabó 2010; Némethné 2010; Bajmócy 2012; Bajmócy–Lengyel 2010; Baranyai et al. 2009; Bartha–Matheika 2009; Hlédik–Szabó 2012; Tóth 2012; OECD 2009; Kiss 2012). Csak néhány olyan munkát találtunk, amelyekben mindössze érintőleges szerep jut a kapcsolatoknak (Dobák et al. 2012; Halpern–Muraközy 2010; Sitányi–Ludescher 2009). Összességében tehát úgy tűnik, hogy a hazai innovációs folyamatok vizsgáló kutatók megle-

¹ Ezek részletes listáját lásd a „Felhasznált irodalom” után.

hetősen fontos témának tartják az innovációs rendszer szereplői közötti interakciók kérdéskörét, a sűrű és kiterjedt kapcsolatrendszer pedig az innováció szempontjából feltétlenül előnyös tulajdonságnak tekintik. A fogalomhasználat tekintetében jellemző a „kapcsolat”, a „kapcsolatrendszer”, hálózati megközelítés esetén a „kapcsolathálózat”, az „erős és gyenge kötések” továbbá az „együttműködés”, illetve a „partnerség”, „partnerek” kifejezések használata. Bizonyos szerzők felváltva, szinonimaként használják e fogalmakat, míg vannak, akik kizárólag az együttműködés kifejezést használják (pl. Némethné 2010), mások pedig éppen ezt nem használják egyáltalán (pl. Bajmócy 2012; Csonka 2009).

A társadalmi tőke további elemeinek előfordulása már korántsem tekinthető ilyen elterjedtnek. A „bizalom” fogalmának előfordulás a vizsgált munkáknak kevesebb, mint a felében jelenik meg (12 tanulmányban), ezen belül is öt esetében csak nagyon marginális szerephez jut, mindösszesen egy-egy alkalommal kerül említésre, így természetesen a tanulmány lényegi mondanivalójának nem képezi részét. Fontos szerephez három elemzésben jut (Némethné 2010; Csonka 2009; Sitányi–Ludescher 2009). A normák, értékek, attitűdök viszont alig kimutatható elemek a hazai innováció kutatásban, csupán néhány tanulmány (Hámori–Szabó 2010; Hlédik–Szabó 2012; Tóth 2012) foglalkozik ezzel a kérdéssel, ráadásul a szerzők egyazon kutatóműhelyhez (Corvinus Egyetem) tartoznak. A hazai innováció kutatásnak ez utóbbi területtől való idegenkedése meglepő, tekintve a téma nemzetközi népszerűségét.

Magát a „társadalmi tőke” fogalmát összesen tíz tanulmány használja. Ebből hat esetében csak egy-két alkalommal említik a szerzők, így összesen négy munkában jelenik meg a társadalmi tőke fogalma lényegi szerepben (Némethné 2010; Csonka 2009; Csizmadia 2009; Sitányi–Ludescher 2009). Ehhez még hozzá kell tenni, hogy további három tanulmányban (Ferincz 2012; Dobák et al. 2012; Hlédik–Szabó 2012) előkerül – igaz csak néhány említés erejéig – a társadalmi tőkéhez köthető kapcsolati tőke fogalma is.

3.2. Miért fontos a társadalmi tőke és hol található?

A különböző szerzők mind egyetértenek abban, hogy az általuk vizsgált társadalmi tőke elemek pozitívan járulnak hozzá az innovációs folyamatok eredményességéhez. Abban a kérdésben azonban már korántsem egységes a kép, hogy ezek a lényeges tényezők pontosan hol is találhatóak, és elsőrendűen milyen közvetlen hatást fejtenek ki. A szerzők különféle megközelítései világos összefüggést mutatnak a társadalmi tőke már említett egyéni és kollektív felfogásának problémájával, illetve a mikro/makro értelmezhetőségével is.

Az áttekintett tanulmányok döntő többsége *a vállalati innovációs teljesítmény összefüggésében vizsgálja* a társadalmi erőforrások szerepét, elsősorban azt hangsúlyozva, hogy azok a vállalatok jobb teljesítményéhez járulnak hozzá. A tanulmányok azonban abban már komoly eltéréseket mutatnak, hogy mi is a forrása az általuk vizsgált társadalmi tőkének. Ezeket a különböző megközelítéseket a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat A vállalatok innovációs teljesítményét segítő társadalmi tőke forrásai a vizsgált tanulmányok alapján

a) A vállalatok maguk rendelkeznek vele, a közöttük lévő kapcsolatokban található	Ferincz 2012; Dobák et al. 2012; Halpern–Muraközy 2010; Csonka 2009; Kiss 2012
b) A vállalatokat körülvevő innovációs rendszer elemeinek kapcsolataiban található	Csizmadia–Grosz 2012; Bartha–Matheika 2009; Sass 2010; Inzelt 2010; Lengyel 2012
c) A vállalatokat körülvevő területi/társadalmi egységben található	Hámori–Szabó 2010; Némethné 2010; Tóth 2012
d) Egyéb	Sitányi–Ludescher 2009 (egyetemi hallgatók és oktatók); Hlédik–Szabó 2012 (egyéni attitűdök, vállalati kultúra)

Forrás: saját szerkesztés

A vállalati innovációs teljesítményt elősegítő társadalmi tőke elemek hazai vizsgálataiban jól láthatóan megjelenik a már említett elméleti sokszínűség. A táblázatban *a*)-val jelölt csoportba tartozó szerzők a társadalmi tőke mikroszintű megközelítését vallják magukénak, elsősorban a vállalatok kapcsolatrendszerén keresztül képzelik el a társadalmi tőke kialakulását és működését. Ettől csak árnyaltnyit különbözik a *b*)-vel jelölt rendszerszerűnek nevezhető megközelítés, ami a társadalmi tőke mezo szintű elképzelésére reflektálva a társadalmi/kapcsolati erőforrásokat a hálózatokban elfoglalt strukturális pozíciókból származtatja. Ettől lényegében térnek el a *c*) kategória – és részben a *d*) – tanulmányai, hiszen ők inkábbba azt a makroszintű megközelítést képviselik, melyben a társadalmi tőke a társadalom tagjainak kohézióját, kapcsolathálózatainak minőségét reprezentálja.

A tanulmányok egy kisebb része az *innovációs rendszerek teljesítményének összefüggésében vizsgálja* a társadalmi erőforrások szerepét. Az ide sorolható kutatások egységes meglátása szerint a társadalmi tőke forrása és hasznosulási helye egybeesik, vagyis mindkettő az innovációs rendszerekben található (Tilinger 2010; Havas 2009; Havas 2010; Csizmadia 2009; OECD 2009).

Azokban az esetekben, ahol a szerzők a társadalmi tőkét úgy tekintik, mint *ami egy bizonyos területi/társadalmi egység innovációs képességéhez járul hozzá*, általában szintén egybeesik a forrás és hasznosulás helye. (Bajmócy 2008, 2012; Borsi–Bajmócy 2009; Bajmócy–Lengyel 2010; Varga–Járosi 2012).

3.3. A társadalmi tőke indikátorai

A vizsgált tanulmányok empirikus részeire koncentrálna először is megkülönböztethetünk kvalitatív, kvantitatív illetve mindkét típusú módszert használókat. A tisztán kvalitatív jellegű vizsgálatok egyértelműen kisebbségben vannak. Ezek interjú módszereket használnak és a megkérdezett szereplők kapcsolatrendszerének feltérképezését célozzák meg (Ferincz 2012; Dobák et al. 2012). Sajnos ezekből a tanulmányokból a módszertanra és az elemzési megfontolásokra nézve nem lehet további részleteket megismerni. A kvantitatív jellegű munkákból már világosabban kiderül-

nek, hogy az egyes szerzők az általuk vizsgálni kívánt társadalmi tőke elemeket milyen indikátorokkal próbálják meg mérni. Gyakori a másodlagos adatforrások használata, de többen vállalkoztak saját adatgyűjtésre is. Ahogyan az már kiderült, a szereplők közötti kapcsolatok témája tekinthető talán a „legnépszerűbb” társadalmi tőke elemnek az innovációs folyamatok hazai kutatásában. Ez a preferencia világosan kirajzolódik akkor is, ha kifejezetten az elemzések empirikus tartalmára összpontosítunk. Túlnyomórészt ténylegesen megfigyelt kapcsolatokat használnak indikátorként a szerzők. Ez a *másodlagos adatelemzésnél* többször jelenti a CIS (Community Innovation Survey) vállalati együttműködésre vonatkozó indikátorait (Halpern–Muraközy 2010; Havas 2010), de találhatunk többféle adatforrásból összeválogatott saját indikátorkészletre is példát (Inzelt 2010). Ezekhez hasonló karakterű *saját adatforrásokkal* dolgozó kutatások is vannak, annyi különbséggel, hogy egyesek szűkebben értelmezik az együttműködéseket, annak inkább vállalatközi dimenzióira fókuszálnak (Baranyai et al. 2009; Kiss 2012), míg mások kiterjesztik az interakciók értelmezését az innovációs rendszer további lehetséges szereplőire is (Csizmadia–Grosz 2012; Sass 2010). A szereplők közötti interakciók vizsgálatának egy másik megközelítése, amikor a szerzők nem az innovációs folyamattal kapcsolatban megfigyelt tényleges viszonyokra alapozva vonnak le következtetéseket, hanem közvetve a szereplők közötti kapcsolatok mennyiségére és minőségére utaló egyéb indikátorokat használnak (Bajmócy 2012; Bajmócy–Lengyel 2010).

A bizalomnak, mint társadalmi tőke elemnek a vizsgálata nem gyakori az empirikus vizsgálatokban. Három munkában jut főszerephez (Némethné 2010; Csonka 2009; Sitányi–Ludescher 2009), de mindannyian más dolgot értenek alatta. Némethné (2010, 56. o.) a társadalmi környezetnek az innovációra gyakorolt hatását vizsgálja, használja is a társadalmi tőke kifejezését, a közbizalmat és a korrupció észlelését érti alatta. A „közbizalom” indikátorként az Eurobarometer vizsgálat következő kérdését használja: „Általában meg lehet bízni az emberekben, vagy nem lehet elég óvatosnak lenni más emberekkel szemben?” (Némethné 2010). Tehát, a szerző a „közbizalom” alatt kifejezetten az ún. „általánosított bizalmat” érti, ami az interperszonális bizalomnak az egyik fajtája, és az idegen emberekkel kapcsolatos attitűdöket jelenti. Másik fajtája az ún. partikuláris bizalom, ami bizonyos személyekre, csoportokra (pl. család) korlátozódik. Az interperszonális bizalom e két fajtájának szintje nem esik feltétlenül egybe, például Magyarországon, és több posztszocialista országban az alacsony általános bizalomszint mellé relatíve magas partikuláris bizalomszint párosul (Giczi–Sik 2009). Ezen kívül meg kell különböztetni az említett bizalom típusokat még a különböző közintézményekbe vetett bizalmat mérő ún. intézményi bizalomtól is. Csonka (2009) kutatása során a bizalom mérésében saját empirikus adatgyűjtésére támaszkodik. A bizalom fogalmát az általa vizsgált vállalatok vezetőinek a partnereik felé megnyilvánuló bizalom mértékének (erős, átlagos, gyenge) formájában operacionalizálta. A fogalmi áttekintés alapján látható, hogy ez az indikátor az előzővel ellentétbe a bizalom ún. partikuláris szintjét méri. Sitányi és Ludescher (2009) a bizalmat szintén a társadalmi tőke alapelemeként kezelik, és

egyetemi hallgatók és tanárok innovatív ötleteinek megosztási hajlandóságának mértéke formájában operacionalizálták saját empirikus vizsgálatukban. A bizalom indikátorként való használata Varga Attila és Járosi Péter (2012) tanulmányában is megjelenik. A szerzők a regionális innováció-politikák hatáselemzését végzik ökonometriaival modellezés segítségével. A modellnek része a társadalmi tőke, amit a következőképpen határoznak meg: „a régióban élők egymás felé nyitottságát, együttműködési képességét, egymás felé bizalmát jelzi” (Varga–Járosi 2012, 40. o.). Sajnos a tanulmányból nem derül ki, hogy a vizsgált régiók társadalmi tőkéjéhez pontosan milyen indikátorokat használtak a szerzők.

A szereplők közötti kapcsolatok és a bizalom mérésén kívül a társadalmi kontextusról szóló további indikátorokat kevés számban tudunk meghatározni az áttekintett munkák alapján. Némethné (2010) a különböző országok innovációs teljesítményét vizsgáló másodlagos adatelemzésében a Transparency International korrupció észlelését mérő CPI (Corruption Perceptions Index) indikátort használja (2010, 57. o.). Bajmócy és szerzőtársainak több munkájában (Borsi–Bajmócy 2009; Bajmócy 2012; Bajmócy–Lengyel 2010) a társadalmi kontextus elsődleges indikátoraiként szerepelnek az ún. „Innovációs háttér infrastruktúra” elemei.² Az „innovációs háttér infrastruktúra” indikátorai olyan elérhető statisztikai adatok, amelyek az adott területi egység társadalmát kívánják valamiképpen megragadni (pl. mobiltelefonok száma 1000 lakosra).

Hátori és szerzőtársa (Hátori–Szabó 2010) a gyenge nemzeti innovációs teljesítmény magyarázatait keresve kifejezetten a magyar társadalomra jellemző kedvezőtlen „informális intézményeket” teszik felelőssé. Ennek alátámasztására olyan nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeit idézik, mint a European Social Survey (ESS), vagy a Geert Hofstede (Hofstede–Hofstede 2008) nevével fémjelzett értékvizsgálatok, olyan indikátorokat használva, mint például a „tolerancia” vagy a „bizonytalanságkerülés”. Ezt a nemzetközi szinten egyébként meglehetősen népszerű kutatási irányt a kutatócsoport újabb munkáikban (Hlédik–Szabó 2012; Tóth 2012) már saját kérdőíves felmérésükre alapozva folytatják. Komplex kérdőívüket vállalatvezetők körében vették fel, amelyben a hazai társadalmi kultúra megítélésével, az adott vállalat kultúrájával, illetve az innovációval összefüggésbe hozott egyéni attitűdökkel kapcsolatban vizsgáldtak.

4. Konklúzió

Az innovációs rendszerek szereplői közötti kapcsolatok kérdése hangsúlyosan megjelenik a hazai innovációs kutatásokban. A társadalmi tőke koncepciójához sorolható további szempontok azonban eddig kevésbé kerültek a kutatók érdeklődési körébe. Általánosan megfigyelhető, hogy az innovációs rendszer szempontjából lényegesnek tartott társadalmi kontextus viszonylag szűken értelmezett. A társadalmi tőke legy-

² Az újabb vizsgálataikban már megjelenik a „Kapcsolat” vizsgálati dimenziója is.

gyakrabban használt megközelítései inkább az individuális értelmezésekhez állnak közelebb. Az innovációs rendszer szereplői között megfigyelhető interakciók, együttműködések népszerű kutatási témát jelentenek. A társadalmi kultúra, az értékek, az attitűdök, – vagy az intézményi közgazdaságtan terminológiájával élve – az informális intézmények és a hazai innovációs folyamatok esetleges összefüggésének empirikus vizsgálatára már sokkal kevesebben vállalkoznak. Ennek egyik oka talán az, hogy a társadalmi tőke közösségi erőforrásként való értelmezése mintha kevésbé lenne elterjedt a hazai innováció kutatásában. A másik lehetséges oka prózaibb ennél: társadalmi kultúra hatásának empirikus vizsgálata módszertani és elméleti szempontból is számos komoly nehézséget rejt magában, ezért nem csoda, ha kevesen vállalkoznak rá. Az áttekintett hazai kutatások közül egyedül a Corvinus Egyetem kutatócsoportja teszi ezt, választott módszereik azonban korántsem problémamentesek, például a különböző „címlisták” alapján összeállított 3500 fős „potenciális válaszadók” közül végül 8,6%-os visszaküldési arány sikerült elérniük online kérdőívükkel, ami nagyban csökkenti az eredmények általánosíthatóságát. Ettől eltekintve azonban elmondható, hogy a társadalmi kultúra vizsgálatokban általában megjelenő főbb általános témákból (pl. tolerancia, kockázatkerülés, bizalom, autoritáshoz való viszony) a szerzők érdekes, speciálisan az innovációhoz kapcsolódó kérdéseket állítottak elő, amelyek teljesen egyedülállóak a magyar innovációs színtér eddigi kutatásában. Az ilyen jellegű kutatások módszertani és koncepcionális szempontból is gyermekcipőben járnak még, például gyakran „túlszocializálnak”³, mégis az innovációs folyamatok, és általában a gazdasági versenyképesség kérdésének egy fontos aspektusára hívják fel a figyelmet.

A hazai innovációs kutatásokra azonban nem ez a megközelítés jellemző. A szereplők közötti együttműködés, a kapcsolatok témájának megjelenése ugyan szinte általánosnak tekinthető, vagyis az innovációval foglalkozó tanulmányok kiemelt jelentőséget tulajdonítanak e témának, ám a kapcsolati tőke kérdésének *kontextuális aspektusa* jellemzően már nem kerül be a kutatások vizsgálati fókuszába. Meglátásom szerint ezzel fontos befolyásoló tényezők figyelembevétele marad el, hiszen Magyarországon több kulcsfontosságú, az innovációs tevékenységekhez szorosan kötődő társadalmi érték és attitűd (pl. bizalom, érvényesülés-, normaszegés-, állam szerepének megítélése, stb.) komolyan megnehezítheti az innovációs együttműködések, illetve a fejlesztéspolitikai beavatkozások hatékony megvalósulását (Keller 2010; Tóth 2009, 2010). Magyarországon az innovációs folyamatokat körülvevő társadalmi kontextus sok szempontból kifejezetten kedvezőtlen képet mutat. A magyar társadalmat alapvetően erős bizalmatlanság jellemzi, ami komoly akadály a együttműködésnek. Ugyanakkor egy adott társadalom bizalmi szintjének megragadását különböző indikátorokkal, a *személyek*, illetve az *intézmények* felé megnyilvánuló bizalommal szokták mérni, ahogyan már említettük korábban is. Az *interperszonális bizalom* esetében továbbá megkülönböztethető az *általánosított*,

³ Azaz mindenben a társadalmi kultúra normatív kényszerét vélik felfedezni. Ez a túlzó szemlélet ma már érdekes módon a közgazdászok egy kisebb részét is „megfertőzte”.

illetve a *partikuláris* bizalom jelensége. Az előbbi általánosan „az emberekről” alkotott véleményeket, míg az utóbbi a családba, szomszédokba és ismerősökbe vetett bizalmat mutatja. E három különböző indikátor szintje egy társadalomban nem feltétlenül azonos, ennek témánk szempontjából komoly jelentősége van. Magyarországon az intézmények iránti bizalmatlanság kiemelkedő nemzetközi összehasonlításban, míg az általánosított bizalom kategóriájában nem mutatunk extrém alacsony szintet, bár az a tény, hogy a megkérdezettek 56%-a szerint az emberekben egyáltalán nem, vagy alapvetően nem lehet megbízni, a legkevésbé sem egy bizalomteli társadalmi légkörről árulkodik (Tóth 2010). Az európai összehasonlításban alacsony általánosított bizalom szint ugyanakkor relatíve magas partikuláris bizalommal jár együtt (Giczi–Sik 2009).

A szakirodalom szerint az általánosított bizalom a gazdasági fejlődés hordozója, míg a partikuláris bizalom inkább akadályozza azt. Mindenesetre a kettő közötti nagyobb eltérés kiegyensúlyozatlan bizalmi szerkezetre utalhat, mint például az *amorális familizmus* és az *informalitás* (Giczi–Sik 2009, 76. o.). Az előbbi azokra az országokra jellemző, ahol a családba vetett bizalom jelentősen meghaladja a partikuláris bizalom másik két elemének szintjét (pl. Lengyelország, Románia). Az informális pedig azokat az országokat jellemzi, ahol viszonylag erős a kvázi általános hálózatba (az ismerősökbe) vetett bizalom, de mértéke nem éri el a családi bizalom szintjét (pl. Magyarország).

Magyarországon a lakosság megítélésében a hálózatos együttműködés alapját képező kapcsolatok, hálózatok inkább az egyéni érvényesülés tisztességtelen módjaival kerülnek egy kategóriába, mintsem a tisztességes érvényesülés formáival, lásd például tehetség, vagy szorgalom (Csepeli et al. 2004). Ugyanakkor a magyar társadalom kapcsolati kultúrája *kapcsolatérzékeny* (Sik 2012). Ez azt jelenti, hogy a kapcsolatok szerepe kiemelkedő, a különböző ügyletek elsőrendűen személyes relációk mentén kerülnek elintézésre. „Egy ilyen világban élni azt jelenti, hogy »mindenki« tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás)” (Sik 2012, 166. o.). A *kapcsolatérzéketlen* kultúrákban is fontos a kapcsolati tőke természetesen, de a használata nem az elsődleges eszköz. Ezekben a társadalmakban például előbb jut eszébe az embereknek a piaci megoldás, mint a kapcsolati tőke mobilizálása, illetve korrupció is létezik, de lényegesen ritkábban, nem hatja át az egész társadalmat.

Amennyiben elfogadjuk ezt a tételt, miszerint Magyarországon a személyes kapcsolatok kiemelten fontos szerepet töltenek be, akkor ezzel párhuzamosan azt is valószínűsíthetjük, hogy a társadalom bizonyos tagjai, csoportjai között komoly kapcsolati tőke erőforrások működnek. Ez nyilvánvalóan nemcsak a mindennapi élet területein jelenik meg, hanem a politikában és a gazdasági életben is. Ennek a *kapcsolatérzékeny* működésnek a fennmaradásában és folyamatos újratermelődésében komoly szerepet játszik a bizalom különböző komponenseinek korábban bemu-

tatott sajátságos konstellációja. A politika, az állam és az egyéb intézmények iránt tanúsított erőteljes gyanakvás, úgy tűnik, tartós jellemvonása volt és lesz is a magyar társadalomnak. A személyes kapcsolatok (főként a család és az ismerősök) nyújtotta lehetőségek nyilvánvaló vonzóbb alternatívaként merülnek fel egy ilyen világban, amelyek így aztán különböző hálózatok formájában átszövik az egész társadalmat. Ezeknek az informális kapcsolati hálózatoknak a funkciójáról írja Sik Endre (2012, 112. o.): „A háló ott, ahol az állam és/vagy a piac sikeres, pusztán kiegészítő intézménye a hatékonyan működő rendszernek, illetve védekezési eszköz ezek negatív mellékhatásai ellen. Ahol azonban az állam túl erős vagy túl gyenge, és a piaci viszonyok torzultak, ott a háló szerepe szükségszerűen felértékelődik, hiszen mind az állam, mind a piac szereplői rá vannak erre utalva. A (fél)periférián a piac gyenge, az állam pedig nagyra nőtt kamaszgyerekre hasonlít, amennyiben ereje, mint a bikaké, de bumfordi, ügyetlen, durva és tapintatlan, ezért hát bizonyosan nagyobb a háló szerepe itt, mint a centrum országaiban.”

Összességében tehát megállapíthattuk, hogy az innovációs együttműködések, és a szereplők közötti hálózatosodás általában pozitív hatással van az innovációs teljesítményre. Ezt megerősítik az innovációval foglalkozó hazai tudományos kutatások is, azonban a társadalmi tőke, és azon belül a kapcsolati tőke „kétarcúságát”, hazai sajátosságait nem veszik számításba. Így a tudomány jelen pillanatban minden fenntartás nélkül támogatja a hálózatosodás, és az együttműködések erősítését prioritásként kezelő szakpolitikát, annak ellenére, hogy a magyar társadalomban kimutatható sajátosságok (a társadalmi tőke és a társadalmi kohézió különböző számszerűsített mutatói, továbbá bizonyos gazdasággal kapcsolatos attitűdök) olyan képet rajzolnak, ami számos ponton teszi kérdéssé a fejlesztéspolitika szándékolt céljának megvalósulását. A magyarországi társadalmi környezet nem támogatja – sok esetben inkább eltéríti – az alkalmazott fejlesztéspolitikai eszközök eredeti küldetését. Magyarországon sajátos *kapcsolati kultúra* működik, erre „épülnek rá” az innovációs fejlesztéspolitika eszközei, segítve annak össztársadalmi szempontból nem feltétlenül hasznos formáinak további megerősödését.

Felhasznált irodalom

- Adam, F. (2011): Is Social Capital Still Relevant for Regional Innovation Capacity? In Adam, F. – Westlund, H. (eds): *Socio-Cultural Dimensions of Innovation Performance*. IRSA, Ljubljana, pp. 59-81.
- Adam, F. (2013): National and Regional Innovation Capacity through the Lens of Social Capital: A Qualitative Meta-Analysis of Recent Empirical Studies. In Adam, F. – Westlund, H. (eds): *Innovation in Socio-Cultural Context*. Routledge, London, pp. 103-125.
- Aldridge, S. – Halpern, D. – Fitzpatrick, S. (2002): Social Capital. *A Discussion Paper*, Performance and Innovation Unit, Admiralty Arch, London.
- Angelusz R. (2010): Tőke vagy erőforrás? *Szociológiai Szemle*, 20, 3, pp. 147-166.

- Bourdieu, P. (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. AULA, Budapest, pp. 155-177.
- Coleman, J. S. (1998): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. AULA, Budapest, pp. 11-44.
- Cooke, P. (1998): Introduction. Origins of the concept. In Cooke, P. – Braczyk, H. J. – Heidenreich, M. (eds): *Regional Innovation Systems. The Role of Governance in a Globalized World*. UCL Press. London. pp. 2-26.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. – Barna I. (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 14, 1, pp. 3-35.
- Csizmadia Z. (2008): Kapcsolathálózatok és társadalmi tőkék: a társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában. In Némedi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág, Budapest, pp. 265-321.
- Csizmadia Z. (2009): *Együttműködés és újtőképesség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek innovációs sajátosságai*. Napvilág, Budapest.
- Giczi J. – Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. TÁRKI, Budapest, pp. 65-84.
- Granovetter, M. (1994): A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula, Budapest, pp. 61-77.
- Hofstede, G. – Hofstede, G. J. (2008): *Kultúrák és szervezetek*. VHE Kft, Pécs.
- Keller T. (2010): Magyarország a világ értéktérképén. In Kolosi T – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Társi, Budapest, pp. 227-253.
- Lengyel I. (2012): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATE Press, Szeged, pp. 151-174.
- Lundvall, B. A. – Johnson, B. – Andersen, S. E. – Dalum, B. (2002): National system of production, innovation and competence building. *Research Policy*, 31, 2, pp. 213-231.
- North, D. C. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3, 2, pp. 55-70.
- Portes, A. (1998): Social capital: Its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 1-24.
- Putnam, R. D. (1993): *Making Democracy Work*. Princeton University Press, Princeton.
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon & Schuster, New York.
- Rothwell, R. (1994): Towards the fifth generation innovation process. *International Marketing Review*, 11, 1, pp. 7-31.
- Sabatini, F. (2005): The empirics of social capital and economic development: a critical perspective. <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/2366/>
- Sik E. (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 16, 2, pp. 72-95.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében*. TÁRKI, Budapest.

- Tóth I. Gy. (2010): A társadalmi kohézió elemei: a bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010*. Társ. Budapest.
- Vas Zs. – Bajmóczy Z. (2012): Az innovációs rendszerek 25 éve. *Közgazdasági Szemle*, 59, 11, pp. 1233-1256.
- Woolcock, M. (2010): The Rise and Routinization of Social Capital, 1998-2008. *Annual Review of Political Science*, 13, pp. 469-487.

Az elemzés során használt tanulmányok

- Bajmóczy Z. (2008): A regionális innovációs képesség értelmezése és számbavétele a tanulás-alapú gazdaságban. In Lengyel I. – Lukovics M. (szerk.): *Kérdőjelek a régiók gazdasági fejlődésében*. JATE Press, Szeged, pp. 26-46.
- Bajmóczy Z. (2012): Innovációs index kistérségi szinten. Csak játék a számokkal. In Bajmóczy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATE Press, Szeged, pp. 13-32.
- Bajmóczy Z. – Lengyel I. (szerk.) (2010): *Innovációs képesség, versenyképesség és jólét. A Dél-Alföldi Régió innovációs képességének elemzése*. SZTE Gazdaságtudományi Kara, Szeged.
- Baranyai N. – Baráth G. – Barta Z. – Debreceni G. – Szépvölgyi Á. (2009): *Innováció a Közép-Dunántúlon*. KDRIÜ, Székesfehérvár.
- Bartha A. – Matheika Z. (2009): A magyar kis- és középvállalatok innovációs aktivitása és innovációpolitikai preferenciái egy felmérés tükrében. *Külgazdaság*, 53, 7-8, pp. 68-88.
- Borsi B. – Bajmóczy Z. (2009): Kvantitatív leszakadás, kvalitatív felzárkózás? A hazai regionális innovációpolitika kihívásai. *Közgazdasági Szemle*, 56, 10, pp. 933-954.
- Csizmadia Z. – Grosz A. (2012): Innováció és együttműködési hálózatok Magyarországon. In Bajmóczy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATE Press, Szeged, pp. 52-73.
- Csizmadia Z. (2009): *Együttműködés és újtóképeség. Kapcsolati hálózatok és innovációs rendszerek innovációs sajátosságai*. Napvilág, Budapest.
- Csonka L. (2009): A kutatás-fejlesztési és innovációs hálózatok hatása a vállalkozások tudományos és technológiai képességeinek fejlődésére. Autóipari tudásközpontok Magyarországon. *PhD értekezés*, Budapesti Corvinus Egyetem.
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/423/3/csonka_laszlo_thu.pdf
- Dobák M. – Hortoványi L. – Szabó Zs. R. (2012): A sikeres növekedés és innováció feltételei. *Vezetéstudomány*, 43, 12, pp. 40-48.
- Ferincz A. (2012): Kis- és középvállalatok innovációs tevékenysége a válság idején – hálózatok szerepe. *Vezetéstudomány*, 43, 12, pp. 14-22.
- Halpern L. – Muraközy B. (2010): Innovációs és vállalati teljesítmény Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 57, 4, pp. 293-317.
- Hámori B. – Szabó K. (2010): A gyenge hazai innovációs teljesítmény intézményi magyarázatához. Vitaírás a nemzetközi innovációs versenyben való részvétel akadályairól. *Közgazdasági Szemle*, 57, 10, pp. 876-897.

- Havas A. (2009): Magyar paradoxon? – A gyenge innovációs teljesítmény lehetséges okai. *Külgazdaság*, 53, 9-10, pp. 74-112.
- Havas A. (2010): A vállalatok és a közfinanszírozású kutatóhelyek K+F és innovációs együttműködése Magyarországon. *Felsőoktatási Műhely*, 4, 4, pp. 57-73.
- Hlédik E. – Szabó K. (2012): Egy innovációs felmérés tapasztalatai. In Hámori B. – Szabó K. (szerk.): *Innovációs verseny*. Aula, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, pp. 149-234.
- Inzelt A. (2010): Külföldi részvétel a hazai egyetemek és az ipar közötti együttműködésben. *Közgazdasági Szemle*, 57, 5, pp. 431-456.
- Kiss J. (2012): Vállalati versenyképesség és innováció. TM 30. sz. *Műhelytanulmány*, BCE Vállalatgazdaságtan Intézet Versenyképesség Kutató Központ, Budapest.
- Lengyel B. (2012): Tanulás, Hálózatok, Régiók. In Rechnitzer J. – Rác Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság, Győr, pp. 132-139.
- Némethné Pál K. (2010): Innovációs tevékenység mérése a magyar vállalatoknál. *PhD értekezés*, Budapesti Corvinus Egyetem.
http://phd.lib.uni-corvinus.hu/447/1/pal_katalin.pdf
- OECD (2009): *OECD Innovációpolitikai országtanulmányok: Magyarország*. Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal, Budapest.
- Orbán A. – Szántó Z. (2005): Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3, 2, pp. 55-70.
- Sass M. (2010): Kis- és közepes méretű vállalatok nemzetköziesedése az orvosiműszergyártás ágazatban: Magyarország példája. *Műhelytanulmányok*, MT-DP 2010/32, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Sebestyén T. (2012): Régiók hálózata és gazdasági teljesítmény. A régiók közötti tudáshálózati struktúra makrogazdasági szerepének vizsgálata. *Tér és Társadalom*, 26, 3, pp. 69-91.
- Sitányi L. – Ludescher G. (2009): Az innováció és a társadalmi tőke kapcsolata a Pécsi Tudományegyetem példája alapján. *Területfejlesztés és Innováció*, 3, 3, pp. 2-10.
- Szalavetz A. (2011): Innovációvezérelt növekedés? *Közgazdasági Szemle*, 58, 5, pp. 460-476.
- Tilinger A. (2010): A regionális innovációs rendszerek elemei az Észak-Dunántúlon. *Tér és Társadalom*, 24, 4, pp. 207-220.
- Tóth L. (2012): Az innovációk hiányának az okai – kulturális korlátok. In Hámori B. – Szabó K. (szerk.): *Innovációs verseny*. Aula, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, pp. 399-424.
- Varga A. – Járosi P. (2012): Regionális innováció-politikák hatáselemzése a GMR-Európa modell segítségével. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATE Press, Szeged, pp. 33-51.